

Мартинюк Р.С.

Ліберальні ідеї в політико-правових поглядах

Перші паростки ліберальної ідеї у формі прагнення до індивідуальної свободи і ствердження принципів рівноправності в суспільному житті з'являються на Україні в першій половині XIX століття. На той час західноєвропейська ліберальна думка вже мала тривалу традицію суспільної, політико-економічної реалізації; еволюціонізувавши, розпалась на чисельні різновиди, представлені в теоретичних концепціях ліберальних шкіл та ідеологіях політичних партій (1).

На Україні носіями ліберально-демократичних ідей стають окремі представники інтелігенції. Історичні твори першої половини XIX ст., зокрема "Історія Русів", вже містили ознаки нових демократичних ідей і на українському ґрунті. Певну роль у популяризації ліберальної ідеї в Україні відіграла і революційна творчість Шевченка, з його закликами опору самодержавному деспотизму і національному пригніченню, суворим, безкомпромісним осудом соціальної несправедливості.

Подальший розвиток українського лібералізму має опосередковане відношення до діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Програмні документи товариства - "Книга Биття Українського народу" М.Костомарова та "Устав" В.Білозерського пропагували певні прогресивні ідеї, співзвучні ліберальним.

Хоча з суттєвим застереженням ці явища культурного життя і можна назвати першими несміливими проявами ліберального світогляду, в цілому кирило-мефодіївців, а також окремих представників народницького напрямку вважати виразниками ліберальної концепції було б помилковим (2). Українська ліберальна ідея того періоду була досить розмита і нерозвинута, перебуваючи, крім того, під домінуючим впливом соціальної та національної ідей. Її оформлення в цілісну світоглядну концепцію пов'язується з ім'ям Михайла Драгоманова.

У М. Драгоманова вперше, на відміну від його попередників, вихідною точкою будь-яких теоретичних концепцій стає окрема особистість, її права і свободи. Загалом світогляд Драгоманова зазнав найрізноманітніших впливів: ідей кирило-мефодіївців, декабристів, поезія Шевченка, соціалістичні погляди О.Герцена, М.Бакуніна, анархо-соціалізм Ж.Прудона, еволюціонізм та конституціоналізм Д.Міля, принцип національного самоврядування Ш.Блюнчлі, ряд інших теорій і ідей наклали свій відбиток на лібералізм М. Драгоманова. Сам Драгоманов вважав себе соціалістом; і справді, ліберальне за змістом, його світобачення мало виразне соціал-демократичне забарвленням (3). Він розділяє погляди Маркса на соціалізм, як найпрогресивніший лад, що спроможний забезпечити соціальну рівність, та на державу, як економічну надбудову. Але захоплення М.Драгомановим деякими ідеями соціалізму відбувалось лише в контексті його ліберальних поглядів. Як зазначає І.Лисяк-Рудницький, мотивація драгоманівського соціалізму носила етичний характер і стосувалась перш за все питань соціальної справедливості, непривільованих і експлуатованих (4).

Для М.Драгоманова досягнення соціалістичного ідеалу припустиме лише ліберальними методами. Тому він відкидає можливість здійснення насильницької революції, оскільки в його розумінні політична боротьба, це боротьба за право і закон, які в свою чергу, покликані утвердженню прав і свобод людини.

Критикуючи тих, що “тільки збирають матеріали, а не творять системи”, він створює власну оригінальну конституційну теорію. Перенесені на український ґрунт західноєвропейські ліберально-демократичні концепції, Драгоманов намагається пов’язати з рухом за соціальне і національне визволення.

Національне питання не залишається поза його увагою, та знову ж таки, людина, її невід’ємні права і свободи завжди залишаються для нього перманентною цінністю, по відношенню до якої всі інші, в тому числі і національний інтерес, залишаються другорядними. М. Драгоманов критично ставиться до необхідності побудови української держави. Адже український народ - плебейський по духу, він зведений до аморфної селянської маси, далекої від високих ліберальних ідеалів, що можуть імпонувати лише відсутній у нього аристократичній еліті. Згідно з Драгомановим, незалежність без освіти не забезпечує ні лібералізму, ні демократії, а тому за цих умов не являє собою цінності. Новозбудована українська національна держава була б реакційною, недемократичною (“панською, жидівською, попівською”) і, звичайно, не змогла б гарантувати вільний і повноцінний розвиток окремих особистостей. Тому ідея суверенної української держави позбавлена для нього практичного змісту.

Франко зазначав про Драгоманова: “Глибока сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності й політичної волі затуляла перед його очима ідеал національної самостійності”(5).

Ставлення Драгоманова до національного питання дещо невизначене, в ньому відсутні чіткі контури. Можна вважати, що в цілому воно рахувалося ним як принципово малозначиме. Націоналізм не є головною цінністю людського життя, оскільки “...при свободі навіть славнозвісна єдність національності ні для чого не потрібна і дає підстави гадати, що нащадки наші вважатимуть боротьбу за національність і національну державу такими ж дурницями, як ми вважаємо дурницями клопоти 16-17ст. про державну релігійну єдність”.

М. Драгоманову властивий національний космополітизм. Він переконаний інтернаціоналіст, націоналізм небезпечний уже тим, що пробуджує ненависть до інших націй. Він підкреслює свою основну ідею: “ космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формі культурної праці “. У праці “Чудацькі думки про українську національну справу” Драгоманов доводить, що національна ідея не може принести всьому людству свободу та справедливість, вказує на необхідність пошуку нових цінностей наднаціонального характеру, які зробили б можливими гармонійні стосунки між окремими народами. “Необхідно шукати всесвітньої правди, яка була б спільною всім національностям.”

Національні інтереси індивіда задовольняються через забезпечення його особистих прав і свобод. Не останню роль у цьому відіграє діяльність органів місцевого самоврядування, яка в поєднанні з правовими гарантіями особистих прав і свобод та обмеженням владних можливостей центральних державних органів створює виключно сприятливі умови і для задоволення суто національних потреб. Вільний національний розвиток і недоторканість можливі при наявності розгалуженої системи місцевих регіональних об’єднань громадян, встановленні між ними чисельних горизонтальних зв’язків з метою досягнення взаємопорозуміння у питаннях співжиття в межах єдиного державного союзу. Тобто ефективний механізм реалізації індивідуальних прав і свобод та економічних і культурних потреб окремих етнічних спільнот можливий лише при значній децентралізації державного управління,

здійсненні державної влади за принципом “знизу вверху”, що передбачає наділення широкими владними повноваженнями органів, які репрезентують інтереси окремих громад та регіонів. У такому випадку їхня практична діяльність по забезпеченню декларованої недоторканості прав та свобод громадян була б значно ефективнішою, ніж видання з цією метою формальних державних декретів. Більше того, у централізованій державній владі Драгоманов вбачає джерело явної чи хоча б потенційної загрози вільним проявам індивідуальної свободи, тому він однозначно виступає прибічником федеративної форми державного устрою. Піддаючи критиці сепаратистську тенденцію українського націоналізму, він вважає, що “автономія політична і національна можливі й без державної відрубності. От через те і я, не відчувуючи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії, до котрої у всій Росії, в тому числі і великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії.” З огляду на ці та інші причини Драгоманов через призму федералізму розглядає і майбутнє України, яка, на його думку, повинна стати автономним утворенням в складі реорганізованої на федеративних принципах Російських імперії.

Саме тому національно-визвольний рух українського народу повинен здійснюватися під прапором побудови вільної федерації автономних регіонів, шляхом утвердження принципів федералізму, місцевої автономії і державної децентралізації. За словами Ю.Охримовича “...надто велика віра (Драгоманова- Р.М.) в політичну свободу і в неминучість переходу сучасних держав у вищу федеративну форму, оперту на автономії найменшої суспільної організації – громади, була головною причиною його негативного ставлення до українського державного сепаратизму...”, чим можливо й пояснюється драгоманівський вислів: “Український сепаратизм - не наша віра”.

Для Драгоманова, як ліберала, головним критерієм оцінки політичної організації суспільства є служіння окремій людині, сутність держави проявляється в загальному правовому статусі особи, в характері прав і свобод, якими може скористатися індивід.

Класичний ліберальний принцип пріоритету прав особи стає вихідним і при розробці конституційного проекту майбутньої української державності під назвою” Вольний Союз-Вільна Спілка”. Сконструйована ним модель суспільної організації майбутньої держави позбавлена будь-яких авторитарних рис. Така державність формується на принципах політичної свободи, що розумілась Драгомановим як система ліберальних прав людини і громадянина.

Як вже було сказано, М. Драгоманов виступає проти самого принципу централізації держави, оскільки він пригнічує національний розвиток, обмежує права людини і сприяє зростанню фактора бюрократичної влади(6). У такому відношенні, основна умова побудови демократичного суспільства - розвиток інститутів самоврядування; вони-не тільки спосіб децентралізації держави, а й механізм забезпечення найдемократичнішого суспільно-політичного ладу. Драгоманов пропонує здійснення організації влади за такою схемою: громадянин - громада - волость - повіт - область - держава, де всі складові системи, крім найвищих державних органів, цілком самоврядні. Його політичний ідеал – прудонівська анархія як добровільна асоціація вільних і рівних гармонійно розвинутих індивідів, у якій співвідношення місцевих локальних і загальнодержавних інтересів будується за принципом “самостійності місць“. У запропонованій ним державній мо-

делі кожна особа, спілка чи громада вільні від всякого зверхнього насильства; суть і призначення такої держави відображає інше драгоманівське гасло: “Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному і вільне громадянство людей і товариств”.

Тому перевага індивідуальних, регіональних інтересів над державними закріплюється і самою формою державного устрою майбутнього союзу. В адміністративно-територіальному відношенні - це федерація, яка внаслідок суттєвого обмеження централізованого владного впливу та розвитку інститутів місцевого самоуправління поступово втрачає централізовані функції, делегуючи їх обласним політичним автономіям, оскільки “справді вільними можуть бути маленькі держави”, і тільки така форма державного устрою може забезпечити максимальний культурний і економічний розвиток окремих етнічних та регіональних спільнот.

Для Драгоманова федералізм, це не тільки форма державно-територіального устрою, а насамперед – це принцип зв'язку частин і цілого, що забезпечує реалізацію політико-правової ідеї досягнення компромісу між загальнодержавними і місцевими інтересами.

Слід зазначити, що погляди М. Драгоманова щодо національного питання пройшли певні еволюційні етапи. У доеміграційний період він сприймав український національний рух як своєрідну культурно-літературну течію. Проте після репресій 1875-1876рр. Драгоманов переглядає свої погляди і визнає необхідність здійснення національного і соціального визволення у формі політичної боротьби. У статті “Пропавший час” він демонструє нові підходи до національного питання і закликає звільнитись від деяких попередніх ілюзій щодо позитивних наслідків 200-річного російсько-українського союзу, наголошуючи, що необхідно “знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитись знову, як колись помилялись”. Саме московському самодержавству, як зазначає Драгоманов, належить головна роль у знищенні традиційних для України вольностей.

Але негативна оцінка практики російсько-українських стосунків, усвідомлення їхнього згубного впливу на національно-культурний розвиток українського народу в цілому не змінили його скептичного ставлення до можливості розбудови української державності на принципах державного суверенітету. “... Ми, не бачачи ніяких серйозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму в лібералізмі, спільнім з освіченими великорусами, як також і членами других народів Росії”. Політико-економічні, національно-культурні реалії українського життя того часу не залишають для нього сумнівів щодо практичної неможливості побудови незалежної української держави. Він усвідомлює, що це політична утопія, оскільки: “Не маючи під собою ніякого політико-соціального ґрунту, а в собі - ніякої сміливості, українські сепаратні тенденції не доходять ні до якої навіть літературної ясності і тримаються самим тільки чуттям, та й то більше негативним, ніж позитивним, котрі звичайно самі себе бояться(8).

Франко дає узагальнену оцінку еволюції державницьких поглядів Драгоманова: “Як політик, він до кінця життя лишисться тим, чим був при виїзді з Росії – *gente Ukrainus natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головню задля тих задатків духовної культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечувати, що його погляди на межі обласної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного принципу”.

Попри всю прогресивність, ліберально-державницька концепція М. Драгоманова мала ряд серйозних вад. Очевидно, основними її недоліками були принципова невизначеність щодо національного питання, явна недооцінка національного фактору та ігнорування необхідності здобуття державного суверенітету, цих чи не найбільших ідейних цінностей тогочасної свідомої української інтелігенції. Поєднання цих та інших негативних моментів його конституційного проекту та ряд суто об'єктивних обставин, як от тривала практика тоталітарних режимів на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій, виключно централізовані форми організації державної влади, повсюдне засилля бюрократизму, і як наслідок - зумовлена ними авторитарна суспільна свідомість, робили непопулярними для широких мас ліберальні ідеї безпосередньої демократії та регіонально-локального самоуправління, що сприймалися ними як утопічні і нереальні.

Саме тому ліберальна ідея на Україні, всупереч оптимістичному твердженню Френсіса Фукіями щодо приреченості лібералізму як політичної концепції на успіх, все ж зазнала невдачі.

Вона так і не змогла належним чином інституюватись у сфері політичного та економічного життя України і в подальшому розвивалась здебільшого як теоретичний здобуток певних наукових кіл (9).

Література

1. Гаджисв К.С. Политическая наука. - М., 1996. - С.264-265.
2. Рябов С.Г., Томенко М.В. Основы теории политики. - К., 1996. - С.76.
3. Там же. - С.78.
4. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов// Історичні есе. - Т.1. - С.283.
5. Франко І. Поза межами можливого// Літературно-Науковий вісник.
6. Кухта Б. З історії української політичної думки. - К., 1994. - С.164.
7. Грінченко Б.-Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. - К., 1994. - С.26.
8. Драгоманов М. Передне слово до громади// Вибір. твори. у 2 т. Прага, 1937. - Т.1. - С.306-307.
9. Томенко М.В. Ліберальна ідея в Україні. Українська державність у XX столітті. - К., 1996. - С.81.